

**Инвестицион жозибаторлик: моҳияти,
таркиби ва баҳолаш мезонлари**

Мамлакатнинг комплекс ривожланишини таъминлаш ва инвестицион муҳит жозибаторлигини ошириш бўйича илмий изланишларни олиб боришда, энг аввало, мамлакат ва унинг ҳудудлари салоҳиятини тадқиқ қилиш, уларни баҳолаш, таъсир кўрсатадиган омилларни таснифлаш, ўзаро боғлиқлик касб этган жиҳатларни иқтисодий-математик ва эконометрик усуллар орқали очиб бериш, таъкидланганидек, мазкур тадқиқотнинг вазифаларидан ҳисобланади.

Бунинг учун эса, ривожланган мамлакатларда қўлланилган ва юқори натижалар келтирган тажрибаларни таҳлил этиш, муваффақиятга олиб келган усул ва услублар, омилларни Ўзбекистон ва унинг ҳудудлари миқёсида татбиқ этиш бўйича илмий-услубий ҳамда назарий-амалий таклиф, тавсияларни ишлаб чиқиш муҳимдир.

Маълумки, сайёрамиз минтақаларида аҳоли жойлашуви ва иқтисодий фаолият жараёнлари нотекис тақсимланган. Буни космосдан туриб туширилган фотосуратлар мисолида яққол кўришимиз, осон билиб олишимиз мумкин. Ушбу суратларда Ғарбий Европа, Япония, Жанубий-Шарқий Хитой ва океан чегараларида жойлашган АҚШда аҳолининг кўплиги, уларнинг зичлиги ва юқори урбанизациялашгани, автомобиль йўлларининг мўллиги, серкатновлиги ҳамда бир-бири билан юқори даражада кесишувчанлигини кузатиш мумкин.

Айни пайтда, Африка, Тибет ва Сибир, Австралия минтақаларининг катта қисми сувсиз чўлу биёбонлар, қоп-қора ўрмонлар, у ерларда инсоният ҳаёти унча ривожланмагани, аҳолининг эса, сийрак жойлашганига гувоҳ бўламиз. Бунинг боиси – минг йиллардан буён инсонлар қулай иқлим ва юқори унумдорликка эга ерларни ўзлаштиришга, у ерларда ўтроқ ҳаёт кечиришга ҳаракат қилишган. Табиийки, айнан ўша ҳудудларда инсониятнинг цивилизацияси ҳам пайдо бўлган. Кейинчалик, яъни саноатлаштириш даврига келиб, фойдали қазилмалар топилган ҳудудларга кўчиб ўтиш, арзон хом ашё ресурсларига эга бўлишга ҳаракатлар бошланди. Бугунги замонавий дунёда эса, иқтисодий ривожланиш юқори концентрациялашувга эга бўлган агломерация¹ларда кечмоқда.

Муайян бир мамлакат миқёсида кўрадиган бўлсак, аҳолининг сони, зичлиги ва иқтисодий кучларнинг жойлашуви минтақалар ва ҳудудлар бўйича турлича тақсимланган. Ҳудудлар ўзининг шарт-шароити, табиий ресурсларга эгаллик ҳажми, ер унумдорлиги, сув ресурсларининг узоқ-яқинлиги жиҳатидан бир-биридан анчагина фарқланади. Мамлакат бўйича бир неча иқтисодий

¹ Агломерация – билимлар ва инновацияларни яратувчи, молиявий, бошқарув ва логистик марказлар, транспорт қатновлари ва юқори истеъмол товарлари бозорларига эга бўлган мегаполис ва юқори урбанизациялашган ҳудудлар.

марказлар мавжудлиги ва марказдан узоқ ҳудудлардаги реал аҳвол улардаги иқтисодий ривожланишнинг табақаланганини кўрсатади. Буни биргина, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ҳудудий маҳсулот мисолида ҳам сезиш мумкин. **Айнан юқорида келтирилган омиллар сабаб инвесторлар ўз капитални юқори потенциалга эга бўлган мамлакат ёҳуд ўнинг ҳудудларига киритишга, у ерда самарали фаолият олиб бориб, зарурий фойда (даромад)ни қўлга киритишга ҳаракат қилишади.**

Марказларда асосий билимлар ва инновацияларнинг тўплангани, ишлаб чиқариш кучларининг қулай жойлашуви, юқори инфраструктура объектларининг мавжудлиги аксарият ҳолда ушбу ҳудудларда инвестициялар оқимининг ҳам юқори бўлишлигини таъминлайди. Ва аксинча, ижтимоий-иқтисодий қашшоқ ва экологик жиҳатдан нобоп ҳудудларда ижтимоий кескинликнинг кучайиши, ҳар хил турдаги жиноятларнинг авж олиши, диний ва ҳатто сиёсий тўқнашувларнинг юз бериши кузатилади. Аксарият сармоядорлар эса бундай ҳудудларга инвестиция йўналтиришга таваккал қилмайдилар. Ушбу салбий ҳолатларнинг юзага келишини бартараф этиш, уларнинг олдини олиш учун давлат томонидан минтақавий-ҳудудий сиёсат олиб борилади.

Ушбу тадқиқотнинг олдида турган мақсад ва унга эришиш учун белгилаб олинган илмий-назарий, услубий ва амалий вазифаларни тўғри ҳамда оқилона ҳал этиш учун қуйидаги саволларга жавоб топиш талаб қилинади:

– мамлакатнинг инвестицион муҳит жозибаторлиги қандай омилларга боғлиқ?

– инвестицион муҳит жозибаторлиги қандай аниқланади?

– ҳудудларнинг бир текис ривожланишини таъминлаш учун давлат томонидан қандай сиёсат амалга оширилиши лозим?

– тўғридан-тўғри инвестицияларнинг кириб келишини таъминлайдиган омиллар қайсилар ва уларнинг таъсир кўрсатиш даражаси қандай?

– ишлаб чиқариш кучларини иқтисодий жиҳатдан самарали бўлган қайси ҳудудларда жойлаштириш мақбул ҳисобланади?

– иқтисодий ўсиш ва ҳудудларни ривожлантиришнинг сабаблари ва омиллари нималардан иборат?

Айнан юқорида келтирилган саволлар негизида **макон→мамлакат→ҳудуд→минтақа** иқтисодиёти илми пайдо бўлган ва ривожланиб келмоқда.

Маълумки, мамлакатнинг инвестицион жозибаторлигини баҳолаш бўйича аниқ услубият бирон-бир халқаро қонун билан белгиланмаган, шу боис охириги вақтларда инвестицион жозибаторликка оид кўрсаткичларни ҳисоблаш бўйича турли услубиятлар қўлланмоқда. Айрим иқтисодчилар фикрича, инвестицион жозибаторлик сармояни қўйишдан тушган тушумнинг даражаси орқали аниқланади. Ушбу ёндашув қўллашнинг жуда тор соҳасини қамраб олади, чунки аниқ ва тўғри натижаларни олиш учун инвестициялар риск (хатар) даражаси бир хил бўлган тақдирда амалга оширилиши лозим, бу эса амалда деярли мумкин эмас.

Шунингдек, инвестицион жозибадорликни аниқлаш юзасидан инвестиция ҳажмини изоҳлаш, уларнинг горизонтал ва вертикал бўйича таркибини таҳлил қилишга асосланган бир қатор ёндашувлар ҳам мавжуд. Уни қўллаб, ҳудуднинг қулай (ноқулай) ҳолати тўғрисида хулоса яшаш мумкин. Мазкур ёндашувнинг асосий камчилиги шундан иборатки, у инвестицион жараёни юзаки кўриб чиқади. Инвестицияларнинг алоҳида олинган тавсифлари инвестицион соҳанинг реал ҳолатидан далолат бермайди ҳамда мамлакатнинг ички имкониятлари ва истиқболларини акс эттирмайди.

Булардан ташқари, инвестицион жозибадорликни ижтимоий-сиёсий, табиий-хўжалик ва психологик тавсифларнинг йиғиндиси сифатида белгиловчи қарашлар кенг тарқалган. «Euromoney» томонидан қўлланиладиган инвестицион жозибадорлик бўйича шундай услубият тўққизта турли кўрсаткичлардан иборатдир². Булар: иқтисодий самарадорлик, сиёсий хатар, қарздорлик, қарзни қоплаш (тўлаш бўйича мажбуриятларнинг бажарилмаслиги ёки муддатини узайтириш), тўлов қобилияти, банк кредитлари, ссуда капиталини олиш имконияти, форс-мажор ҳолатларнинг вужудга келиш имкониятлари. Ушбу кўрсаткичларнинг аҳамияти эксперт йўли билан ёки ҳисоб-китоб-таҳлил йўли билан аниқланади. Улар 10 баллик шкала бўйича ҳисобланади ҳамда кейинчалик у ёки бу кўрсаткич ва унинг якуний баҳолашга қўшган ҳиссасига мувофиқ ўлчанади.

Кейинги ёндашув тарафдорлари (Г.Марченко, А.Каминский, О.Мачульская, Е.Ананькина ва бошқалар) инвестицион жозибадорликни кўп омиллик регрессия модели орқали талқин қилишган. Ҳудуднинг инвестицион жозибадорлиги умумий кўрсаткич сифатида инобатга олиниб, иккита тавсиф орқали, яъни инвестицион салоҳият ва инвестицион хатар билан аниқланиши қайд этилган. Уларнинг фикрига кўра, ҳудуднинг умумий салоҳияти қуйидагиларни: ресурс – хом ашё, ишлаб чиқариш, истеъмол, инфратузилма, инновацион, меҳнат, институционал ва молиявий кўрсаткичларни ўз ичига олади. Ҳудуднинг умумий хатари сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, жиноий, экологик, молиявий, қонунчилик хатарларини инобатга олган ҳолда аниқланади.

Кўриб чиқиладиган ёндашувнинг асосий устувор томони қуйидагилар ҳисобланади: холисоналиги; инвестицион салоҳият ва инвестицион хатарни белгиловчи омилларнинг аҳамияти; жаҳон амалиётида умум қабул қилинган мониторинг ва баҳолаш тизими; хорижий инвесторларнинг якуний натижалардан фойдалана олиши ва билим даражаси.

Шунга қарамай, бу услубият ҳам бир қатор камчиликларга эга: инвестицион жозибадорлик ва инвестицион фаоллик ўртасидаги алоқанинг йўқлиги; экспертлар фикрларининг субъективлиги ва интеграл кўрсаткичга келтиришда инвестицион салоҳият ва хатарларни баҳолаш услубиятининг аниқ-равшан эмаслиги.

Кўриб чиқилган услубиятларнинг аксарияти тор қўлланиш соҳасига эга бўлиб, уларда кўпинча тармоқлар ҳисобга олинмайди. Шу боис, инвесторлар

² <http://www.euromoney.com>

инвестицион жозибаторликни баҳолаш бўйича таҳлилий дастакларга эга бўлмагани туфайли, у тўғрисида субъектив тасаввур асосида қарорлар қабул қилишга мажбур бўлишади.

Баҳолаш бўйича мавжуд услубиятларнинг кўпчилигига хос асосий камчиликлар қуйидагилардан иборат:

- 1) «инвестицион жозибаторлик» тушунчасининг ҳар хил талқин этилиши;
- 2) инвестицион жозибаторлик даражасини тавсифловчи кўрсаткичларнинг турли-туманлиги;
- 3) ҳудудларни таҳлил қилиш бўйича услубий ҳолатларни ва уларнинг инвестицион жозибаторлигини прогнозлаштиришнинг илмий асосланмагани;
- 4) баҳолаш учун ўнлаб кўрсаткичларни саралаш тамойилларининг етарли даражада асосланмагани;
- 5) қўлланиладиган услубиятларни асослаш мезонларининг мураккаблиги.

Булар қаторига баҳолашнинг мунтазам равишда олиб борилмаётганини ҳам қўшиш мумкин. Шундай қилиб, ҳудудларнинг тармоқ ихтисослашуви нуқтаи назаридан инвестицион жозибаторлигини баҳолашга бўлган тизимли ёндашувни ишлаб чиқиш ва бу йўналишда тадқиқотларни давом эттириш зарурати юзага келади.

Кўпгина илмий адабиётларда “инвестицион жозибаторлик”ка яқин бўлган тушунчалар: “инвестицион фаоллик”, “инвестицион имидж (обрў)” синоним сифатида қўлланиб келинади. Бизнинг фикримизча, “инвестицион фаоллик” мустақил категория бўлиб, хўжалик субъектларининг барқарор молиявий ҳолатини характерлайди ва аниқ давр учун реал ресурсларни сафарбар этилишини англатади. Буни инвестицион талабни қондирадиган жараён сифатида ҳам талқин этиш мумкин.

Инвестициялар – инвесторлар томонидан ўз мақсадларига эришиш учун тегишли фаолият турига киритиладиган ва пулда ифодаланган ҳар қандай фуқаролик ҳуқуқлари объектидир.

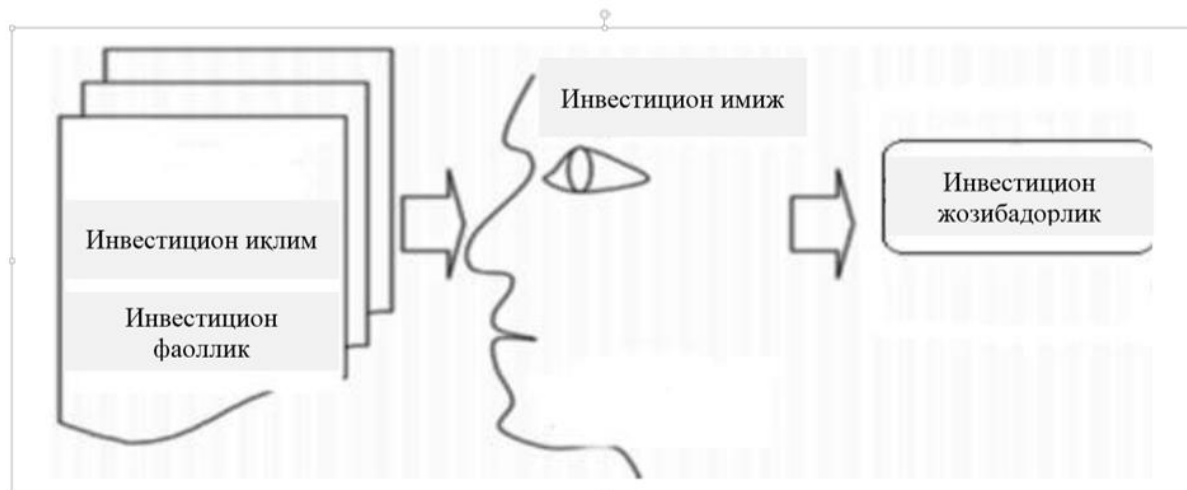
Инвестицион иқлим – ички ва ташқи инвестицияларнинг кириб келишига таъсир кўрсатадиган ялпи иқтисодий, сиёсий, молиявий шароитдир.

Инвестицион имиж – инвесторлар тасаввурида инвестицион иқлимнинг турли хилдаги жиҳатлари билан комплекс тарзда акс этишидир. Ушбу таъриф инвестицион иқлим тушунчасини тўлдиради.

Инвестицион жозибаторликни баҳолаш учун иккита муҳим жиҳатга эътибор қаратиш лозим бўлади. Биринчиси, маълум бир объектни инвестициялашнинг инвестицион жозибаторлиги. Бунда аниқ бир ҳудудий тизимда мавжуд бўлган тармоқлар, соҳалар ва кластерларнинг иқтисодий ҳолати таҳлил этилади. Иқтисодий таҳлилни амалга оширишда инвестицион лойиҳа ва дастурлар самарадорлигини аниқлашнинг таянч кўрсаткичлари (соф дисконтланган даромад, қоплаш муддати, фойда нормаси, ички рентабеллик нормаси) баҳоланади.

Иккинчиси, ҳудудий хўжалик тизимининг инвестицион жозибаторлиги. Бунинг учун эса, қуйидаги ҳолатлар таҳлил этилиши назарда тутилади: мавжуд ҳуқуқий-норматив база, сиёсий вазият, инвестицион инфратузилма, ижтимоий-иқтисодий шароитлар, инвесторлар манфаатини ҳимоя қилиш даражаси, солиққа тортиш даражаси, стратегик ва маъмурий ресурслар.

1.1.1-расм. “Инвестицион жозибаторлик”, “инвестицион иқлим”,

“инвестицион фаоллик” ва “инвестицион имиж” тушунчаларининг ўзаро боғлиқлик механизми

Юқорида қайд этганимиздек, инвестицион жозибаторлик иқтисодий категория бўлиб, инвестицион фаолиятга объектив ва субъектив маълумотлар орқали таъсир кўрсатиши билан намоён бўлади. Тақдим этилган расмда таъкидлаб ўтган тушунчаларимизга схематик тарзда нигоҳ ташланган.

Бизнинг наздимизча, инвестиция муҳитини ҳар томонлама, чуқур таҳлил қилиниши асносида инвестиция таваккали баҳоланади ва аниқланади. Инвестиция муҳити ва таваккал даражалари бир-бирига тесқари нисбатдадир. Инвестиция муҳити қанчалик қулай бўлса, инвесторнинг тадбиркорлик таваккали шунчалик паст даражада бўлади ва бу инвесторларнинг кириб келишини фаоллаштиради. Аксинча, инвестиция муҳити ноқулай бўлса, таваккал даражаси юқори бўлади. Бу эса, инвестиция қабул қилувчи томон сарф-харажатларининг ўсишига олиб келади. Инвестиция муҳитининг ҳолати фақат инвестор учун эмас, балки инвестиция қабул қилувчи учун ҳам муҳимдир.

Иқтисодчи олим Т.М.Смаглюкова инвестицион жозибаторликни белгиловчи барча кўрсаткичлардан комплекс баҳолаш талабларига кўпроқ мувофиқ келадиган кўрсаткичларни ажратиб олади. Унинг фикрича, мазкур кўрсаткичлар инвестицион жараённинг барча томонларини акс эттирувчи инвестицион жозибаторлик омиллари таркибига киритилади. Шаклланган кўрсаткичларнинг йиғиндиси иқтисодий тизим ва инвестициялаш объектлари сифатида ҳудудлар фаолиятининг ташқи ва ички омилларини қамраб олади.

Т.М.Смаглюкова ҳудудларнинг инвестицион жозибаторлигини белгилайдиган омиллар гуруҳига қуйидагиларни киритади:

- сиёсий;
- ижтимоий;
- иқтисодий;
- экологик;
- инфратузилмавий;
- ҳуқуқий, жинойй;
- инновацион;
- ишлаб чиқариш;
- меҳнат;
- молия;
- инвестицион;
- хом ашё ресурси.

Унинг фикрича, барча келтирилган омиллар ёрдамида қўйилмаларнинг риск (хатарлик)ка тортилган даражаси таҳлил қилиниши мумкин. Тармоқлар даражасида қўйилмаларнинг хатарлик даражасини баҳолаш учун ушбу рўйхатдан сиёсий, ижтимоий, инфратузилма, қонуний ва жинойй, инновацион ва ресурс – хом ашё омиллари чиқариб ташланган. Бу уларнинг таҳлил қилинаётган кўрсаткичларни шакллантиришга етарли даражада таъсир кўрсатмаётгани билан изоҳланади.

Бундан ташқари, битта кўрсаткичларни ҳам ҳудудий, ҳам тармоқ инвестицион жозибаторлик омилларига киритиш мақсадга мувофиқ эмас, деб ҳисобланади³.

Мамлакат/ҳудуднинг қулай инвестицион муҳитининг шаклланишига таъсир кўрсатувчи омилларни кўриб чиқиб, шуни таъкидлаш керакки, давлатнинг жаҳон ҳамжамиятида инвестицион жозибаторлик нуқтаи назардан яхлит намоён бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Давлатнинг инвестицион нуфузини юқорига қараб силжитиш стратегияси тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш учун катта аҳамиятга эга.

50 та саноати ривожланган ва ривожланаётган давлатларнинг тажрибасига таянган ҳолда олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инвестицияларни киритишга кетган маркетинг харажатлари тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг ўсишига кўмаклашади. Ушбу тадқиқотда инвестицион нуфузнинг олдинга қараб силжишига сарфланган ҳар бир долларнинг соф келтирилган (дисконтланган) қиймати 4 долларга тенг бўлган фойдани олиб келиши исботланган.

Алоҳида инвестицион агентликлар ишларида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, энг самарали инвестициялар мазкур давлатнинг аниқ салоҳиятли мижозлари учун ишлаб чиқилган фаол маркетинг стратегияси билан бирга у ёки бу секторга киритилган инвестициялар ҳисобланади.

2020 йил якунига кўра, асосий капиталга қўйилган инвестициялар ҳажми реал қийматда 2019 йилга нисбатан 8,2 фоизга камайди ва 202 трлн. сўмни ташкил қилди. Марказлаштирилган манбалардан молиялаштириладиган инвестициялар ҳажми 34,9 фоизга камайиб, 39,3 трлн. сўмни ташкил этди.

Шунингдек, бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштириладиган инвестициялар 33,6 фоизга, ЎТТЖ маблағлари 75,7 фоизга, ҳукумат томонидан кафолати таъминланган хорижий инвестициялар ҳажмида (2020 йилда) тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми 32,7 фоизга

³Смаглюкова Т.М. Общие подходы к формированию региональной инвестиционной политики // Современные проблемы науки. – 2014. – № 1.

(кафолатланмаган хорижий кредитларни инобатга олмаган ҳолда) камайиб, 2,9 млрд долларни (доллар эквивалентида пасайиш 33,8 фоизга етди) ташкил этди.

Кафолатланмаган хорижий кредитлар қуйидаги тармоқларда инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш ҳисобига ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 1,6 баробардан зиёд (2,4 млрд доллардан 3,5 млрд долларгача) ўсди, жумладан:

НКМК — 636,5 млн доллар;

«Ўзбекнефтгаз» АЖ — 154,8 млн доллар («Шўртан ГКМ» МЧЖ — ишлаб чиқариш қувватини ошириш" — 122,7 млн доллар);

«Ўзелтехсаноат» АЖ — 101,8 млн доллар (маиший музлатгичлар ишлаб чиқариш — 48 млн доллар);

АТКР вазирлиги — 89,4 млн доллар (кенг полосали телекоммуникация тармоғини ривожлантириш — 35,5 млн доллар);

«Ўзқурилишматериаллари» АЖ — 91 млн доллар.

Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг 22,1 фоизи табиий газ ишлаб чиқариш соҳасидаги лойиҳаларни амалга оширишга, 22,5 фоизи бошқа металл бўлмаган минерал маҳсулотларни ишлаб чиқариш, 9,3 фоизи қурилиш ишларига йўналтирилган.

Бундан ташқари, экспорт салоҳияти юқори бўлган — машинасозлик, электротехника, металлургия, кимё ва фармацевтика тармоқларида асосий капитални шакллантириш учун тўғридан-тўғри инвестицияларнинг даражаси пастлигича қолмоқда. Инвестициялар ва кредитлар 28 фоизга камайган.

Таъкидлаш лозимки, инвестициялар соҳасидаги мавжуд тенденцияларнинг давом этиши 2021 йилда иқтисодий ўсиш суръатларига (5,1% даражасида деб прогноз қилинмоқда) эришишга таҳдид солиши мумкин, бу эса иқтисодиётга жалб қилинган инвестициялар ҳажмини сезиларли даражада оширишга қаратилган инвестиция муҳитини яхшилаш бўйича амалий чораларни ва уларнинг самарадорлигини оширишни талаб қилади.

Инвестицияларнинг асосий манбалари ҳисобланган давлат ташқи қарзи, Тикланиш ва тараққиёт фонди маблағлари, кафолатланмаган хорижий кредитлар ва тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар, шунингдек тижорат банклари кредитларининг ЯИМга нисбати 2019 йилда 23,1 фоизни ташкил этган бўлса, 2020 йил якунига кўра ушбу кўрсаткич ЯИМнинг 20,1 фоизини ташкил этди⁴.

Шунингдек, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг юқори технологияли ва инсон капиталига фаол йўналтирилмаслиги мамлакатда юқори даражадаги инклюзив ўсишга эришиш ва камбағаллик даражасини қисқартириш каби мақсадларга эришиш жараёнини хавф остига қўймоқда.

Инвестицион муҳитни яхшилашга қаратилган давлат сиёсатининг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

– инновацион ва тадқиқот фаоллиги, ахборот технологиялари соҳасида биринчи тоифадаги тадқиқот марказларини қўллаб-қувватлаш;

⁴ <https://www.gazeta.uz/uz/2021/02/26/investments/>

– технопарк ва инновацион кластерларни ташкил этиш⁵;

– хорижий инвесторлар учун қулай бўлган инфратузилма ва молиявий шароитларни шакллантириш. Улар қаторига: саноат корхоналарини қуриш учун ер участкаларини, илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлари ва касбий тайёрлаш соҳасида лойиҳаларни амалга ошириш учун грантларни, ер участкалари, бино ва технологик ускуналарни харид қилишга кетган харажатларни қоплаш учун капитал субсидияларини, солиқ имтиёзларини бериш;

– инвестицион жараёнлар инфратузилмаларини ривожлантириш учун давлат-хусусий шерикчилик институтини шакллантириш.

Ўзбекистон ҳудудлари ўзининг ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Шу боис салоҳиятли инвесторга инвестициялаш тўғрисидаги қарорни қабул қилиши учун ҳар бир ҳудуднинг инвестицион салоҳияти тўғрисидаги объектив ахборот мавжуд бўлиши лозим. Ҳудудларнинг инвестицион жозибадорлигини баҳолаш тизимини яратиш эса давлатнинг ва ҳудудларнинг ривожланиши учун зарурий шарт ҳисобланади.

Мамлакат иқтисодиётини марказлашган бошқарув тизимидан марказлашмаган тизимга трансформацияси иқтисодий жараёнларни тартибга солишда маъмурий-ҳудудий органлар ролининг кучайишига олиб келди. Ҳар бир ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги тафовутларнинг мавжудлиги баланслашган ҳудудий инвестицион сиёсатни шакллантириш зарурлигини тақозо этади.

Маъмурий-ҳудудий органлар инвестицион жараёнларни рағбатлантириши, тартибга солиши ва ҳудуд иқтисодиётига зарур бўлган инвестицияларни жалб қилиш учун қулай шароитларни шакллантириши лозим. Муайян муддатли истиқболда ҳудудий инвестицион дастурлар ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий тафовутларининг озайишига олиб келади, албатта. Буларнинг барчасини фақатгина ҳудуд ҳолатини мажмуавий, тизимли баҳолаш ва уларнинг заиф томонларини аниқлаш ёрдамида амалга ошириш мумкин.

Ҳудуд тушунчаси ҳар доим ҳам давлатнинг ҳудудий бирлигини намоён этмайди. А.И.Добринининг фикрига кўра, ҳудуд – такрор ишлаб чиқариш жараёнининг яхлитлиги ва алоқадорлигини тавсифловчи мамлакат иқтисодиётининг ҳудудий жиҳатдан ихтисослаштирилган қисмидир⁶.

Ҳудуднинг ижтимоий-сиёсий талқинига кўра, ҳудуднинг ижтимоий-ҳудудий умумийлиги ҳудуднинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий омилларининг йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Унга бир қатор тафсилотлар, яъни аҳолининг этник таркиби, меҳнат ресурслари, ижтимоий инфратузилмалар, ижтимоий-психологик иқлим, ҳудуд ривожланишининг сиёсий жиҳатлари, ҳудуд омиллари ва бошқалар киради.

Ҳудуд – яхлит тизим бўлиб, ўзининг таркиби, функциялари, ташқи муҳит билан боғлиқ алоқалари, тарихи, маданияти, аҳолининг турмуш

⁵Изоҳ: Ҳудудий инфратузилмани шакллантиришда кластерларнинг аҳамияти борасидаги батафсил маълумотлар, изланишлар монографиянинг 1.4-бандида ўз аксини топган.

⁶Добрынина А.И., Тарасевича Л.С. Экономическая теория. 4-е изд. – СПб.: 2009. – 560 с.

даражасига эга. Ушбу тизим: юқори ҳажмлилиги; локал мақсадларга эгаллиги, ўзаро боғлиқ бўлган кўп сонли ва турли хилдаги кичик тизимлари; иерархик таркиби билан тавсифланади. Бироқ ҳудуднинг ўзи муайян бир тизим сифатида инвестиция объекти сифатида намоён бўлмайди.

Шундай қилиб, мазкур тадқиқот мавзуси нуқтаи назаридан, инвестиция объектининг ролини ўрганганимизда мамлакат/ҳудудга тегишли бўлган мулкчилик объектларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқлиги намоён бўлди. Инвестиция объекти бўлмиш мамлакат/ҳудуднинг инвестицион жозибаторлигига иккита омил: ташқи (умуман олганда давлат) ва ички (локал) омиллар таъсир кўрсатади.

Инвестицион жозибаторлик ҳам ҳудуд (тармоқ), ҳам аниқ инвестицион объектга (корхона, молиявий дастак) нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган тафсилот орқали изоҳланади. Ушбу параметр инвестицион объектнинг муайян инвесторларнинг аниқ мақсадларига мувофиқлигини акс эттиради.

Халқаро амалиётда, одатда, объектнинг (мамлакат, ҳудуд, тармоқ) инвестицион жозибаторлиги ёки инвестицион иқлими фақатгина инвесторнинг мазкур ҳудудга “кириб бориши” ва нотижорат хатарларнинг йиғиндисини билан баҳоланишига эътибор қаратилади⁷. Қабул қилувчи давлатнинг ушбу ҳаракатлари хорижий инвесторларнинг мулкий манфаатларини камситадиган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиши, иқтисодий сиёсатни амалга ошириши ёки муайян сиёсий қарорларни ҳаётга татбиқ этиши ёхуд корхона томонидан инвестицион лойиҳаларни амалга оширишидан иборат.

Мамлакатнинг инвестицион жозибаторлиги – ҳудудга сармоянинг кириб келишини белгиловчи ва инвестиция фаоллиги билан баҳоланадиган объектив иқтисодий, ижтимоий ва табиий белгилар, воситалар, имкониятлар ва чекловларнинг йиғиндисидир. Ўз навбатида, мамлакатнинг инвестицион фаоллигини сармоянинг кириб келиш интенсивлиги сифатида кўриб чиқиш мумкин. Мамлакат/ҳудуднинг интеграл инвестицион жозибаторлиги – бу мамлакат/ҳудуднинг хўжалик ривожланиш шароитларини тавсифловчи ва ундаги инвестицион фаолликнинг шаклланишига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатадиган объектив ижтимоий-иқтисодий, табиий-географик ва экологик кўрсаткичларнинг умумий даражасидир.

“Инвестицион салоҳият” категорияси узоқ вақт давомида фойдаланадиган активларга, шу жумладан, даромад ёки бошқа иқтисодий натижаларни кўпайтириш мақсадида қимматли қоғозларга маблағларни йўналтириш имконияти сифатида талқин этиб келинган.

Мамлакатнинг инвестицион салоҳиятини шакллантириш ва амалга ошириш таҳлилига бағишланган, Ф.С.Тумусов томонидан тақлиф этилган ёндашув ҳам диққатга сазовор. У “инвестицион салоҳият”ни сармояни такрор ишлаб чиқаришнинг моддий, молиявий ва интеллектуал эҳтиёжларини қондиришни таъминловчи реал инвестицион талабга айланиш имконига эга

⁷ Изоҳ: нотижорат хатарлар бевосита реципиент мамлакат иқтисодиётига сармоя киритилаётган хорижий инвесторларни қабул қилувчи давлатнинг уларга зарар етказиш борасида бевосита ва билвосита ҳаракатлари билан чамбарчас боғлиқдир.

бўлган инвестициялар бозорида инвестицион талаб шаклида намоён бўладиган, тўпланган сармоянинг бир қисмидан иборат инвестицион ресурсларнинг жамланмаси⁸ сифатида талқин этади.

Умуман олганда, ҳудуднинг инвестицион салоҳиятини унинг иқтисодий сиёсати билан белгиланган, ҳудуднинг ички ва жалб қилинган иқтисодий ресурсларини қулай инвестицион муҳитда инвестицион фаолиятни амалга ошириш имкониятлари йиғиндиси сифатида кўриш мумкин.

С.В.Зенченко, М.А.Шемёткин⁹ ўз тадқиқотида инвесторларнинг хоҳишига кўпроқ таъсир кўрсатувчи бир қатор омилларни ажратиб кўрсатишади. Хусусан, мамлакат/ҳудуднинг инвестицион салоҳиятини баҳолаш учун энг муҳим омиллардан қуйидагиларни келтиришади: ресурсли – хом ашёвий (табiiй ресурслар асосий турларининг ўртача ўлчанган таъминоти); ишлаб чиқариш (ҳудуддаги хўжаликлар фаолиятининг умумий натижаси); истеъмол (ҳудуд аҳолисининг харид қилиш қобилияти); инфратузилмавий (ҳудуднинг иқтисодий-географик ҳолати ва унинг инфратузилмавий таъминланганлиги); интеллектуал (аҳолининг маълумот даражаси); институционал (бозор иқтисодиётига асосланган етакчи институтларнинг ривожланганлик даражаси); инновацион (ҳудудда илмий-техника тараққиёти ютуқларини татбиқ этиш даражаси). Шуни таъкидлаш керакки, инвестицион салоҳият ҳудудларни таснифлаш мезонларидан бири ҳисобланади.

Г.Марченко ва О.Мачульская ҳудудларнинг типологиясини келтирганда қуйидагиларни таъкидлашади¹⁰: Биринчи учта тури – “локомотивлар”, “таянч ҳудудлар” ва “ўсиш кутблари”. “Локомотивлар”да марказнинг катта кўмагисиз ҳам барқарор ривожланишига имкон берувчи юқори инвестицион салоҳият ва ривожланишнинг ички ресурслари мавжуд бўлади. «Ўсиш кутблари» – аҳоли сони ва иқтисодий қуввати бўйича катта бўлмаган, инвестицион хатарнинг паст даражаси билан фарқ қилувчи ҳудудлар ҳисобланади.

Учинчи ҳудуд эса, “ўсиш кутблари”дан фарқли ўлароқ, иқтисодий ўсиш бўйича чекланган истиқболга эга ва 10-15 йилдан кейин ўзининг “энг юқори кўрсаткичи”га етади, яъни юқори инвестицион жозибадорлик: меҳнат, ер, сув ва бошқа ресурсларнинг чеклангани туфайли кўшимча инвестицияларни “жалб этиш”га қодир бўлмайди.

“Муаммоли ҳудудлар” деганда, ишлаб чиқариш ресурсларига эга бўлишидан қатъи назар, инвестицион муҳитнинг носоғломлиги, инвестицияларнинг етишмаслиги назарда тутилади. Инвестицион жозибадорликни оширишда уларнинг энг йириклари “ўсиш кутблари”, катта

⁸Тумусов Ф.С. Инвестиционный потенциал региона: теория, проблемы, практика. – М., «Экономика», 1999. – 272 с.

⁹Зенченко С. В., Шемёткина М. А. «Инвестиционный потенциал региона». Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Экономика». 2007. №6.

¹⁰Марченко Г., Мачульская О. Инструмент новой региональной политики. На плоскости рейтинга "риск-потенциал" явственно проявились полюса и точки роста. <http://raexpert.ru/ratings/regions/2005/part4/>

бўлмаганлари эса “ўсиш нуқталари”га айланиши мумкин. Энг кўп сонли гуруҳга “ноаниқ истикболга эга бўлган” ҳудудлар киритилиб, улар тақдири ҳудуддаги бошқарув маҳоратига боғлиқ бўлади.

Инвестицион муҳит жозибадорлигининг иккинчи таркибий қисми – инвестицион риск (хатар) ҳисобланади. Унинг даражаси инвестицияларни ва улардан тушадиган даромадларни йўқотиш эҳтимолини акс эттиради. Республиканинг у ёки бу ҳудудида ушбу хатар умумиктисодий (ҳудуднинг иқтисодий ривожланишидаги тенденциялари), молия-валюта (ҳудуд бюджети ва корхона молиясининг баланслашган даражаси), сиёсий (Президент ва Парламент сайловлари натижаси бўйича аҳолининг руҳий ҳолати, кайфияти, маҳаллий бошқарув органларининг қонунга риоя қилиши), қонуний-ижтимоий (ижтимоий тенгликнинг даражаси), экологик, жиноий ва бошқа омиллар билан белгиланади.

Ҳудудда молиявий хатарларни ҳудуд ва корхоналарнинг ўзаро ички қарздорлигининг умумий баланси сифатида тавсифлаш қабул қилинган. Молиявий хатарларни таҳлил қилишда асосий эътибор қуйидаги омилларга қаратилиши лозим: республика бюджетда ҳудуднинг молиявий мақоми (донор, реципиент); ялпи ҳудудий маҳсулот; инвесторларга берилган молиявий кафолатлар ва бошқа омиллар. Ҳудуднинг иқтисодий хатари, авваламбор, ҳудуд иқтисодиётининг таркиби билан белгиланади. Ҳудуднинг иқтисодий хатарларини таҳлил қилишда қуйидаги омиллардан фойдаланиш мумкин: зарар билан ишлаётган корхоналарнинг салмоғи; истеъмол саватчаси қийматининг ўсиш даражаси; ҳудуднинг ялпи миллий маҳсулотдаги улуши ва бошқалар.

Ҳудуднинг ижтимоий хатари янги ишчи кучини жалб қилган ҳолда, ишлаб чиқаришларни яратиш ва ривожлантириш имкониятларини белгилайди. Шу боис, ижтимоий хатарни баҳолаш учун қуйидаги омиллардан фойдаланиш қабул қилинган: уй-жой ва ижтимоий инфратузилманинг мавжудлиги; аҳолининг даромад олиш даражаси; ҳудудий меҳнат бозорининг ҳолати; ҳудуддаги аҳоли соғлиғининг ҳолати ва тиббий хизмат кўрсатиш даражаси; демографик ва экологик ҳолат ва бошқалар.

Умуман олганда, ҳудуднинг инвестицион жозибадорлик даражаси инвестицион хатар ва инвестицион салоҳиятнинг нисбати билан белгиланади, яъни амалдаги ҳолати ва ҳудуднинг келгусидаги ривожланиш истикболларидан келиб чиққан ҳолда, мазкур ҳудудга инвестиция қилиш билан боғлиқ хатарлар инвестициялардан олиш мумкин бўлган даромадлар орқали қопланади.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳудуднинг инвестицион жозибадорлигини шакллантирувчи омиллар сони назарий жиҳатдан чексиз. Масалан, бугун ҳатто ВИЧ билан касалланган инсонларнинг улуши инвестицион жозибадорлик омилларидан бири бўлиши мумкин. Бироқ инвестицион жозибадорлик кўрсаткичлари таркибига фақат инвестицион муҳим бўлган, яъни ҳудудий инвестицион фаолликни шакллантиришга таъсир кўрсатадиган омиллар киритилади.

Инвестицион жараёнда субъект (инвестор) ва объект (инвестиция объекти) ўртасидаги алоқалар (инвестицион даромадни олиш мақсадида инвестиция киритиш) муайян муҳит (инвестицион муҳит)да кечади. Тизимли ёндашув инвестицион жараённинг моҳиятини муфассал ёритиш ва асосий тушунчаларини амалий жиҳатдан ифодалашга имкон беради.

Шундай қилиб, таъсир кўрсатувчи омилларнинг ранг-баранглиги ҳудудларнинг инвестицион ривожланишининг барча зарур омилларини ҳисобга олувчи инвестицион жозибаторликнинг интеграл даражасини баҳолаш бўйича ягона тизимли ёндашувни ишлаб чиқиш талаб этилади. Бундай баҳолашдан, авваламбор, давлат инвестицион институтлари, инвестицион бозор инфратузилмалари ва хорижий инвесторлар манфаатдор бўлади.

Бундан ташқари, амалдаги услубиятларнинг мукамал эмаслиги ҳудуднинг бошқарув аппаратини тез-тез янгилаш, қолаверса, инвестицион жозибаторликни баҳолашга оид шубҳали натижаларга таяниб, нотўғри бошқарув қарорларини қабул қилишга сабаб бўлиши мумкин. Бошқарувдаги хатоликлар, оқибатда, нафақат ҳудуднинг инвестицион жозибаторлигини оширмайди, балки, аксинча – унинг даражаси пасайишига ҳам олиб келади¹¹.

Ҳозирги кунда ҳар қандай рейтинглар – банклар рейтинги, корхоналар рейтинги, ҳаттоки, мамлакатлар рейтинги иқтисодий ҳолатни баҳолашда универсал индикатор сифатида қайд этилади. Бироқ, шуни тан олиш керакки, баҳолаш мезонларини танлаб олиш ҳамда мазкур баҳолаш натижасида олинган натижаларни тушуниш анча мураккабдир. Яъни якуний интеграл кўрсаткичдан сабаб-оқибат алоқалари ва у ёки бу инвестицион мажмуанинг ривожланиш тенденциясини кузатиш ҳар доим ҳам мумкин бўлмайди. Шунга қарамай, инвестицион жозибаторликни ёки унинг алоҳида таркибий қисмларини баҳоловчи рейтинглар инвесторлар томонидан қарорларни қабул қилишда фаол қўлланилмоқда.

Таъсир этадиган омилларнинг сони, ўз моҳиятига кўра, чексиз бўлиши мумкин. Бироқ инвестицион жозибаторлик кўрсаткичлари таркибига фақат инвестицион жиҳатдан муҳим бўлган омиллар, яъни ҳудудларда инвестицион фаолликни шакллантиришга таъсир кўрсатувчи омиллар киритилади.

Замонавий коммуникация воситаларининг мавжудлиги, кредит-молиявий инфратузилмаларнинг ривожланиш даражаси ҳудудга тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг кириб келишига сабаб бўлувчи муҳим омилларидан ҳисобланади. Ривожланган институтларга эга бўлган ҳудуд, яъни аниқ қоида ва меъёрлар асосида қарорларни қабул қилиш, солиқлар солишнинг яхши тизими, аҳолининг фуқаролик мажбуриятларини бажаришда юқори даражадаги иштироки мамлакат ҳудудларининг қулай иқтисодий ҳолатидан дарак беради.

¹¹ Изоҳ: Ушбу ҳолатлар бўйича батафсил назарий-услубий таҳлиллар мазкур монографиянинг кейинги бобларида келтирилади.